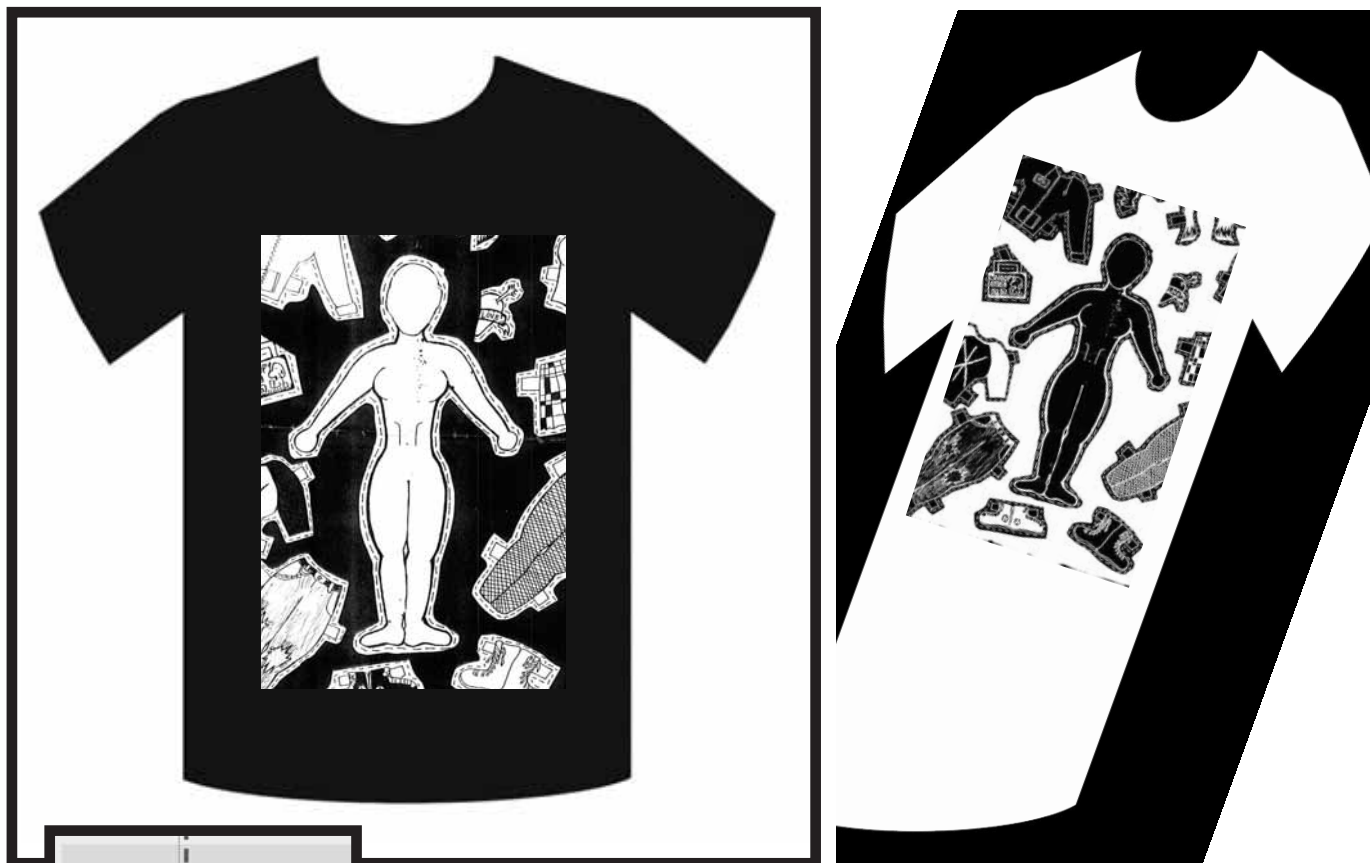

Η ΔΙΑΦΟΡΑ ΣΤΟ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ: ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ, ΕΠΙΜ., *ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΗΣ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ: Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΔΙΑΦΟΡΑΣ ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΛΛΑΔΑ*, ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, ΑΘΗΝΑ 2006

ΜΑΡΙΚΑ ΡΟΜΠΟΥ-ΛΕΒΙΔΗ*

* Η Μαρίκα Ρομπού-Λεβίδη είναι κοινωνική ανθρωπολόγος.

Ο τόμος περιλαμβάνει δώδεκα αυτοτελείς εργασίες πλαισιωμένες από εισαγωγή και επίμετρο του επιμελητή. Στόχος του, η μελέτη της παραγωγής και της διαχείρισης της πολιτισμικής διαφοράς στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία μέσα από την οπτική της κοινωνικής ανθρωπολογίας.

Στο επίπεδο της σημειωτικής, το εξώφυλλο δίνει με επιτυχία το στίγμα του συλλογικού εγχειρήματος. Πρώτα απ' όλα, η απεικόνιση του δικού μας άλλου. Στη συνέχεια, η διακριτική παρουσία του όρου *ετερότητα*, σε μορφή υδατογραφήματος, που υπηρετεί τη συνδήλωση του ανθρωπολογικού προσανατολισμού του εγχειρήματος, μιας και η πολιτισμική ετερότητα θεωρείται κατ' εξοχήν αντικείμενο της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Ο συνδυασμός της *ετερότητας* με την *περιπέτεια* στον τίτλο του τόμου παραπέμπει διττά στη μακρά και επίπονη διαδρομή της έννοιας στο χώρο της ανθρωπολογικής θεωρίας, καθώς και στις δυσκολίες που επιφέρει η απαξίωση της πολιτισμικής διαφοράς για τα υποκείμενα σε μια κοινωνία εσωστρεφή σαν την ελληνική. Ο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης στην εισαγωγή του τόμου αναφέρεται διεξοδικά στα «άχθη»¹ που προκύπτουν από αυτή την απαξίωση. Η έμφαση στην πολιτισμική διάσταση της διαφοράς και στις διαδικασίες

παραγωγής της, ο προσδιορισμός της ελληνικής κοινωνίας ως κοινωνίας αναφοράς και η υιοθέτηση από τους συμμετέχοντες μιας συγχρονικής ερμηνευτικής προσέγγισης, αποκαλύπτουν μέσω του υπότιτλου τρεις ακόμα διαστάσεις των περιεχομένων του τόμου.

Σημαντικό σημείο αφετηρίας για τους συμμετέχοντες αποτελεί η κριτική θεώρηση της ελληνικής κοινωνίας ως θεμελιωμένης στην αντίληψη ότι η ομοιότητα αποτελεί προϋπόθεση της συνοχής. Πρόκειται για αντίληψη που έχει στηρίξει τις πολιτικές της πολιτισμικής ομογενοποίησης που συνδέονται με το φαινόμενο του εθνικισμού στην εξέλιξή του από τα χρόνια της διαμόρφωσης του ελληνικού έθνους κράτους μέχρι τις μέρες μας. Ωστόσο, εξ ίσου σημαντικό κοινό παρανομαστή για τις εργασίες που συνθέτουν τον τόμο, αποτελεί και η θεώρηση ότι η κοινωνία αυτή, στα τέλη του 20ού αιώνα και στις αρχές του 21ου, βίωσε και εξακολουθεί να βιώνει αξιοσημείωτους μετασχηματισμούς οι οποίοι μάλιστα, καθίστανται περισσότερο αισθητοί στον οικιακό χώρο. Οι συγγραφείς διερευνούν το ζήτημα της διαφοράς ως συντελεστή της κοινωνικότητας στην Ελλάδα, εστιάζοντας, ακριβώς, σε κάποιους από αυτούς τους μετασχηματισμούς που παρατηρήθηκαν τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια.

Όλες οι παραπάνω συνιστώσες αποτελούν δημιουργικές προκλήσεις για μια ανθρωπολογική θεώρηση των πολιτισμικών αλλαγών στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και καθιστούν τον τόμο εξ αρχής συναρπαστικό. Σε γενικές γραμμές, τα περιεχόμενα του τόμου πράγματι αναδεικνύουν τις συνιστώσες αυτές και επαληθεύουν τις προθέσεις του. Οι προσεγγίσεις των συγγραφέων καλύπτουν ένα εθνογραφικά ευρύ φάσμα θεματικών, εστιάζουν στις διαδικασίες πολιτικοποίησης της ταυτότητας και επισημαίνουν τη σημασία διερεύνησης της παραγωγής και διαχείρισης της διαφοράς σαν μια διαδικασία ανοιχτή και ρευστή. Ωστόσο, ένα από τα στοιχεία που καθιστούν τις προσεγγίσεις και μεθοδολογικά ενδιαφέρουσες και, ακόμα, τις φέρνουν σε διάλογο με τη διεθνή βιβλιογραφία είναι η αναζήτηση ερμηνειών μέσα σ' ένα συνολικότερο πλαίσιο στο οποίο «διαμορφώνονται ιστορικά τα πολιτισμικά αντανακλαστικά της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στο διαφορετικό».² Πέρα από τη συμβολή του τόμου στην ανθρωπολογική βιβλιογραφία για την Ελλάδα, σημαντικές είναι και οι θεωρητικές προεκτάσεις που ανοίγονται για την ευρύτερη συζήτηση των ρητορικών του *τοπικού*, του *αγροτικού*, του *εθνοτικού*, του *εθνικού*, καθώς και για τους συσχετισμούς όλων αυτών με το σχετικά νέο ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο και τις συνθήκες που προκύπτουν από την παγκοσμιοποίηση.

Τη συγκεκριμένη δυναμική πραγματεύονται ο Παναγιώτης Πανόπουλος, η Βασιλική Γιακουμάκη και η Έλια Πετρίδη στην πρώτη ενότητα, η οποία παρουσιάζει αναδιατάξεις των συλλογικών ταυτοτήτων κάτω από τις νέες συνθήκες προτεραιοτήτων. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η διερεύνηση της ρητορικής του «πολιτισμού» που επιχειρεί η Γιακουμάκη, η επισήμανση της κατά Bourdieu κατασκευής «διακεκριμένων» προϊόντων στο πλαίσιο της παραγωγής

της διαφοράς στην ελληνική κοινωνία σήμερα, καθώς και η συζήτηση της εμπορευματοποίησης της *τοπικότητας* την οποία, εξ άλλου, ενισχύει και η Πετρίδη. Επίσης ενδιαφέρουσα η θεώρηση του Πανόπουλου σχετικά με την πολιτισμική αποπλαισίωση των τοπικών πρακτικών και τη φολκλοροποίηση που συνδέεται με τις πολιτικές των πολιτισμικών συλλόγων. Ο τελευταίος, αντλεί δημιουργικά από την έννοια του «συμβολικού χωριού», την οποία έχει εισηγηθεί η A. Caraveli³ αλλά και από την εννοιολόγηση της «κοινότητας», την οποία έχει παλιότερα προτείνει ο Παπαταξιάρχης.⁴ Και οι τρεις παραπάνω τοποθετήσεις αναδεικνύουν με επιτυχία τη μεταφυσική διάσταση που έχει αποδοθεί στην έννοια του τόπου από ανεπίσημους λόγους για το γεωγραφικό χώρο.

Τη συζήτηση των ρητορικών εμπλουτίζουν και ορισμένες εργασίες από τη δεύτερη και την τρίτη ενότητα, που πραγματεύονται, αντίστοιχα, το ζήτημα της πολιτικοποίησης της ταυτότητας και τις νέες μορφές εθνοτικής και έμφυλης ετερότητας. Η Αγγελική Αθανασοπούλου επισημαίνει ταλαντώσεις και μετατοπίσεις μεταξύ πολιτικής και εθνοτικής ταυτότητας που παρατηρούνται σ' έναν πληθυσμό στην Αργολίδα που αυτό- και ετερο-προσδιορίζεται ως αρβανίτικος, στις συνθήκες συνάντησής του με σύγχρονους μετανάστες από την Αλβανία. Ωστόσο, ο σχολιασμός τυχόν εσωτερικών διαφοροποιήσεων του πληθυσμού αυτού κατά τη διαχείριση της ετερότητας θα συνέβαλλε γόνιμα στον προβληματισμό. Η Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, πάλι, συζητά από θεωρητική σκοπιά τη διαλεκτική σχέση μεταξύ «ιθαγενών» αντιλήψεων και άλλων προτύπων που προκύπτουν από το γεωγραφικό, κοινωνικό και χρονικό «παραέξω», και προτείνει μια προσέγγιση στη διερεύνηση της έννοιας της πολιτισμικής ομοιογένειας στις συνθήκες παγκοσμιοποίησης που θα είχε, πράγματι, ενδιαφέρον να δοκιμαστεί στον καθρέφτη της εθνογραφίας.

Μέσα από τη διερεύνηση του ευρύτερου πλαισίου παραγωγής της πολιτισμικής διαφοράς την οποία επιχειρεί ο τόμος, και κυρίως, με τη συμβολή του επιμέτρου του Παπαταξιάρχη, που ενισχύει το συγκεκριμένο της ανθρωπολογικής με την ιστορική προσέγγιση, αναδεικνύεται η πολιτική σημασία της πρόσληψης της ετερότητας με όρους συσχετισμού και μάλιστα ιεραρχίας και ανισότητας. Η ιεραρχία προκύπτει όταν η κοινωνικότητα προϋποθέτει την πολιτισμική ομοιότητα και η ενσωμάτωση του «άλλου» προϋποθέτει την εξομίωση –στοιχεία που, όπως ήδη αναφέρθηκε, ισχύουν στην περίπτωση της ελληνικής κοινωνίας. Οι συγγραφείς του τόμου δεν περιορίζονται στην περιγραφή της απόστασης ηγεμονικού και υποτελούς λόγου ή στην καταδίκη των εξουσιαστικών συνεπειών του πρώτου αλλά υπηρετούν με συνέπεια την ανθρωπολογική ανάλυση διαφορετικών όψεων του τρόπου παραγωγής της διαφοράς. Ο Γιώργος Αγγελόπουλος, η Έφη Πλεξουσάκη, η Φωτεινή Τοιμπιρίδου και η Αγγελική Αθανασοπούλου, των οποίων οι συμμετοχές συνθέτουν τη δεύτερη ενότητα, προσανατολίζονται σ' αυτήν την κατεύθυνση. Ο Αγγελόπουλος εστιάζει στην επεξεργασία της έννοιας της «ετεροτοπίας» –ως εύστοχη προσαρμογή της αντίστοιχης

έννοιας της «ετερογλωσσίας»– και εξετάζει πώς η υποδοχή του ηγεμονικού λόγου των ανθρωπολόγων από την τοπική κοινωνία υποδηλώνει πολλαπλές στρατηγικές, συμβάλλει στη συγκρότηση της ετερότητας με ουσιοκρατικό τρόπο και, συγχρόνως, αναδεικνύει τις σχέσεις εξουσίας που σε τελική ανάλυση, οριοθετούν αυτές τις διακρίσεις. Σε αντίστοιχο πλαίσιο, ευρηματική η υιοθέτηση από την Τιμπιρίδου του εννοιολογικού εργαλείου των «πολιτικών του τόπου» που έχει εισηγηθεί η Abu-Lughod,⁵ σχετικά με την ηγεμονική λειτουργία των ανθρωπολόγων στο ερευνητικό πεδίο και η αναπροσαρμογή του ώστε να συμβάλει στην ανάλυση των σχέσεων παγκοσμίου/τοπικού σήμερα. Επίσης, η συζήτηση της επιτελεστικής διάστασης της διαδικασίας ταυτοποίησης –στην περίπτωση αυτή των Πομάκων της Θράκης– σε αντίθεση με την ουσιοκρατική πρόσληψη της ταυτότητας, φωτίζει στη βάση εθνογραφικών δεδομένων δόκιμες θεωρητικές θέσεις από τη διεθνή βιβλιογραφία. Η Πλεξουσάκη μεταφέρει τη συζήτηση στη σχέση εκπαιδευτικής διαδικασίας και ταυτοποίησης. Σχολιάζοντας τις αλλαγές που καταγράφονται στις εκπαιδευτικές πρακτικές των τουρκόφωνων και πομακόφωνων της Θράκης τη δεκαετία του '90 και τις μετατοπίσεις που αυτές επεφεραν στη διαδικασία ταυτοποίησης, συμβάλλει στην επεξεργασία μιας διάστασης που, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο του τόμου: την κατανόηση του μεταβλητού και ποικίλου πολιτισμικού περιεχομένου της ετερότητας.

Η τρίτη ενότητα αποτελείται από τις συμμετοχές των Έφης Βουτυρά, Πηνελόπης Τοπάλη, Κατερίνας Ροζάκου, Βενετίας Καντσά και Αλεξάνδρας Μπακαλάκη. Η οπτική της Βουτυρά αναδεικνύει τη σημασία του ιστορικού πλαισίου στη διαμόρφωση μιας μεταφορικής διάστασης που χαρακτηρίζει την έννοια της παλιννόστησης στην περίπτωση των «Ρωσσοποντίων». Με την ανάλυση που προτείνει, η Βουτυρά επικυρώνει με ουσιαστικό τρόπο τη συγχρονική προσέγγιση και υπογραμμίζει την πολιτική πλευρά της παραγωγής διαφοράς. Πολύ επίκαιρη για την ελληνική κοινωνία σήμερα και η διεισδυτική ανάλυση των σχέσεων ορισμένων συλλογικοτήτων με ομάδες προσφύγων, ο σχολιασμός της μεθοριακότητας των τελευταίων, και του μαχόμενου εθελοντισμού που επιχειρεί η Ροζάκου.

Η μεγαλύτερη συμβολή του τόμου εντοπίζεται στη μελέτη του τμηματικού τρόπου παραγωγής της πολιτισμικής διαφοράς. Η «τμηματική λογική», της οποίας τις θεωρητικές συνιστώσες συζητά διεξοδικά ο Παπαταξιάρχης στην εκτενή εισαγωγή του τόμου, αναδεικνύεται σε θεωρητικό εργαλείο καθοριστικής σημασίας για τη διερεύνηση της ετερότητας στη σημερινή Ελλάδα και την κατανόηση δυναμικών που έχουν τις ρίζες τους στο πρόσφατο παρελθόν. Η λογική αυτή αφορά κυρίως στη διερεύνηση του ανεπίσημου λόγου και των καθημερινών πρακτικών και ερμηνεύει την παραγωγή της διαφοράς με όρους δυαδικής αντίστασης. Με άλλα λόγια, αναδεικνύει πώς, στο επίπεδο του ανεπίσημου λόγου, συχνά ο «εαυτός» προσδιορίζεται με βάση τη διαφορά από τον άλλο και όχι την ομοιότητα, την οποία ο επίσημος λόγος συχνά ανάγει σε μια

de facto και αυτονόητη πραγματικότητα. Έτσι, θέτει σε αμφισβήτηση την υποστασιοποιημένη αντίληψη για τη συγκρότηση του εαυτού που προκύπτει από τον επίσημο λόγο, κυρίως στη διασύνδεσή του με τον εθνικισμό. Η συμβολή της τμηματικής λογικής στην κατανόηση της ελληνικής κοινωνίας είναι σημαντική, λοιπόν, γιατί, πολύ συνοπτικά, σχετικοποιεί τη διαφορά, αναδεικνύει την ιεραρχική –και, επομένως, την πολιτική της διάσταση– και αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο υπέρβασής της.

Στην εισαγωγή του τόμου παρουσιάζεται η γενεαλογία του θεωρητικού αυτού εργαλείου⁶ και αποδίδεται στον J. Campbell⁷ η αρχική υιοθέτηση της τμηματικής λογικής για την ερμηνεία της ελληνικής κοινωνίας. Επισημαίνεται επίσης η περαιτέρω επεξεργασία της από νεώτερους ανθρωπολόγους που μελετούν την Ελλάδα, όπως η L. Hart⁸ και ο M. Herzfeld⁹, όσο και άλλες κοινωνίες, όπως ο P. Sahlin.¹⁰ Σε κάποια από τα κείμενα του τόμου η τμηματική λογική αναδεικνύεται, πράγματι, ως συμπραζόμενο. Αυτό συμβαίνει για παράδειγμα με τα κείμενα της πρώτης ενότητας, της Αθανασοπούλου στη δεύτερη, και της Τοπάλη και της Καντσά στην τρίτη. Η Τοπάλη πραγματεύεται το ζήτημα των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ Φιλιππινέζων οικιακών βοηθών και Ελληνίδων εργοδοτριών στην Αθήνα και μέσα από τη διερεύνηση πρακτικών «σιωπής» και «ανταπόδοσης» εισηγείται έμμεσα μια ιδιότυπη μορφή τμηματικότητας στη διαμόρφωση της ετερότητας των πρώτων που χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια κατασκευής «ομοιότητας με τον άλλο». Η Καντσά, πάλι, εστιάζει στο ζήτημα της μητρότητας και των ομόφυλων ερωτικών σχέσεων και εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους διαπλέκονται και αλληλοκαθορίζονται το φύλο, η σεξουαλικότητα και η μητρότητα. Η δυαδική αντίσταση διακρίνεται υπαινικτικά. Διατυπωμένη, ωστόσο, την υιοθέτηση της τμηματικής λογικής αναδεικνύει ο Παπαταξιάρχης στα δύο κείμενά του τα οποία, πέρα από την αυτοτέλειά τους, στοχεύουν και στη διαμόρφωση μιας θεωρητικής πλαισίωσης για τον τόμο στο σύνολό του. Η σχέση των συμμετεχόντων με τη λογική της τμηματικότητας παραμένει αρκετά αδιευκρίνιστη. Το γεγονός αυτό, το οποίο είναι ενδεχομένως κατανοητό σε ένα πόνημα συλλογικό που φέρει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της πολυφωνίας και που εκ των πραγμάτων υπακούει στη λογική της οικονομίας του λόγου, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως σχετική αδυναμία του τόμου στο σύνολό του και, συγχρόνως, ως πρόκληση για ένα επόμενο βήμα.

Στο επίμετρο ο Παπαταξιάρχης στοχεύει ακριβώς στη διαμόρφωση ενός ερμηνευτικού πλαισίου το οποίο δυνητικά να αντιμετωπίζει «σε συναίρεση» τον προνεωτερικό εθνοτισμό με τον νεωτερικό εθνικισμό, καθώς και το «επίσημο» με το «ανεπίσημο». Ακριβώς αυτή η εμμονή στη διαπλοκή των επιπέδων αποτελεί μια επιπρόσθετη αρετή του τόμου. Οι θεωρήσεις, οι οποίες κατά τον επιμελητή είναι σ' ένα βαθμό αποτέλεσμα κοινής προβληματικής, βασίζονται στο θεμελιώδη θεωρητικό άξονα της νεώτερης ανθρωπολογίας, τη θεωρία της κατασκευής¹¹ και μάλιστα, θεμελιωμένη στη θεωρία της πρακτικής. Ωστόσο δεν περιορίζο-

νται στην ανάλυση των «από τα πάνω» κατασκευών αλλά επιχειρούν διερευνήσεις των σχέσεων των δύο επιπέδων δίνοντας, μάλιστα, έμφαση στον ανεπίσημο λόγο, γεγονός που ενισχύει τον ανθρωπολογικό χαρακτήρα του τόμου.

Ο Παπαταξιάρχης, θέλοντας να υπερκεράσει τους περιορισμούς που εμπεριέχουν οι όροι «δομή» και «σύστημα» αντίστοιχα, αντλεί από τον Μ. Foucault και, κυρίως, τον Μ. Sahlins, και εισηγείται τον ενδιαφέροντα όρο «καθεστώς διαφορετικότητας». Το «καθεστώς» αυτό «συνίσταται στην πολιτισμικά ορισμένη πρόσληψη της διαφοράς ενόσω αυτή ιστορικά συντελείται τόσο στη σφαίρα του επίσημου λόγου όσο και σε αυτήν των ανεπίσημων, καθημερινών πρακτικών».¹² Ο επιμελητής του τόμου αποσαφηνίζει ότι πρόκειται για πρόταση εργασίας. Επιχειρώντας να θέσει σε δοκιμασία το ερμηνευτικό πλαίσιο που προτείνει, προβαίνει σε μια, κατά το δικό του χαρακτηρισμό, «αποσπασματική», ωστόσο, κατά τη γνώμη μου, ενορατικά στοιχειοθετημένη συσχέτιση της τμηματικής λογικής με τον εθνικισμό στην παραγωγή και τη διαχείριση της πολιτισμικής διαφοράς στην Ελλάδα από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1990. Τόσο η εισαγωγή όσο και το επίμετρο του Παπαταξιάρχη αποτελούν δύο γόνιμα και περιεκτικά κείμενα που πετυχαίνουν να συνδέσουν την ελληνική περίπτωση με τη διεθνή ανθρωπολογική βιβλιογραφία και να αναδείξουν σημαντικές πτυχές των επί μέρους συμμετοχών, καθώς και το συνολικά πολύ θετικό εγχείρημα.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Διατύπωση που, όπως επισημαίνει ο Παπαταξιάρχης, έχει χρησιμοποιηθεί από τον Μ. Herzfeld, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη: Κριτική Εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*,

μτφρ. Ρ. Αστρινάκη, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 7, α' αγγλική έκδ. 1988.

- 2 Στον *παρόντα τόμο*, σ. 408.
- 3 Α. Caraveli, "The Symbolic Village: Community born in performance", *Journal of American Folklore*, 98, 1985, σ. 259-286.
- 4 Ευ. Παπαταξιάρχης, «'Διά την σύστασιν και ωφέλειαν της κοινότητος του χωρίου': Σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγαιακή κοινωνία», στο Μ. Κομνηνού και Ε. Παπαταξιάρχης, επιμ., *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990.
- 5 L. Abu-Lughod, "Zones of theory in the anthropology of the Arab world", *Annual Review of Anthropology*, 18, 1989, σ. 267-306.
- 6 E. Evans-Pritchard, *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1940.
- 7 J.K. Campbell, *Honour, Family, and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 1964.
- 8 L. Hart, "Culture, civilization and demarcation at the northwestern borders of Greece", *American Ethnologist*, 26, 1999, σ. 196-220.
- 9 M. Herzfeld, «On the ethnography of 'prejudice' in an exclusive community», *Ethnic Groups* 2, 1980β, σ. 283-305.
—, *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*, Λονδίνο, Routledge, 1997α.
—, *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη: Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*, μτφρ. Ρ. Αστρινάκη, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998.
- 10 P. Sahlins, *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*, Berkeley, University of California Press, 1989.
- 11 Την οποία έχει εξ άλλου ο ίδιος σχολιάσει σε προγενέστερη δημοσίευση. Βλ. Ευ. Παπαταξιάρχης, «Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας», *Τοπικά*, τχ. 3, 1996, σ. 197-216, ειδικό τεύχος «Περί κατασκευής».
- 12 Στον *παρόντα τόμο*, σ. 412.

